

MAŁGORZATA JARACZ

NAZWY WIĘZIEŃ KALISKICH NA PODSTAWIE KSIĄG SPRAW KRYMINALNYCH Z LAT 1579-1620 I 1679-1752

Dotychczasowe badania nazewnictwa miejskiego koncentrowały się głównie na klasyfikowaniu i objaśnianiu, przyjmując terminologię zaproponowaną przez K. Handke¹, nazw obszarów i traktów, rzadziej obejmowały nazwy punktów, czyli wszystkich pozostałych obiektów terenu miejskiego, stałych, umiejscowionych i ograniczonych przestrzennie.² Ta ostatnia grupa jest niewątpliwie najbardziej zróżnicowana, co wynika z zaliczenia do niej rozmaitych elementów o swoistym charakterze i przeznaczeniu.³ Nie należałoby też zapominać o tym, iż obok nazw nowych i najnowszych istnieją nadal dawne nazwy historyczne, mające swoje źródło w kulturze duchowej i materialnej przeszłych wieków. Są wreszcie i takie, o których dowiadujemy się jedynie z zachowanych do naszych czasów przekazów.

Moim zamierzeniem byłaby próba częściowej odpowiedzi na pytanie, jakie miejsce w nazewnictwie miejskim przysługuje obiektom-punktom niezwykle ważnym dla funkcjonowania praworządności i sądownictwa, czyli więzieniom.⁴

W czasie badań nad materiałem antroponimicznym Kalisza doby średniopolskiej miałam okazję zapoznać się z dwoma interesującymi źródłami z dziejów ówczesnej praktyki sądowniczej. Księgi spraw kryminalnych z lat 1579-1620 i 1679-1752,⁵ bo o nich tutaj mowa, przechowywane są obecnie w Archiwum Miasta Poznania i Województwa Poznańskiego⁶ i rejestrują liczne przykłady postępowania sądowego, podlegającego jurysdykcji miejskiej.⁷ Wystarczy powiedzieć, że ciężar gatunkowy rozstrzyganych spraw był tak różnorodny, jak barwne i obfitujące w wydarzenia było życie codzienne w Kaliszu.⁸ Zapisów spraw dokonywano przeważnie w języku łacińskim, choć nierzadko spotyka się fragmenty po polsku, szczególnie dotyczy to zeznań obwinionych i relacji świadków. Formy zapisu postępowania sądowego miały z reguły jednolity, schematyczny charakter. Dla

naszych rozważań istotna jest wstępna część każdej sprawy, gdyż tylko tutaj pojawiają się nazwy więzień.⁹ Zapis wyglądał najczęściej tak, że po tytule (nagłówku), np. Processus Con Dorothea Starczewska (KI, k. 102),¹⁰ Confessio Mathiae de Głowna (KI, k. 4), Zophia a Ciuitate relegatur (KI, k. 5) podawano dokładną datę posiedzenia i skład osobowy ławy sądowej, przykładowo: "Actum in Superiori Praetory in Carcere dicto Kiełbasnia Feria Sextus ante Festum Sanctae Pauli Primi Eremitae proxima Anno Domini Millesimo Septuagesimo Quadragesimo Sexto In Praesentia Spectabilium Martini Łaszkiwicz ..." (KII, k. 313).

Z obu ksiąg wynotowałam zaledwie trzy nazwy, tj. *Kabat*, *Kiełbasnia* i *Sklepik*. Wydaje się, jest to dużo, zważywszy na fakt, iż historycy podają w opracowaniach tylko jedną z nich, a mianowicie "kiełbasnia" oraz wspominają o dwóch innych miejscach, z których jedno-dno wieży, prawdopodobnie ratuszowej, ironicznie nazywano "skarbem".¹¹

Nazwa *Kabat* pojawia się w obu tekstach, pozostałe dwie tylko w księdze późniejszej z lat 1679-1752. Frekwencja przedstawia się następująco:

I KABAT /22/

KI - Kabath /8/: 1580k.23, 1581k.77,77v,1588k.83,1590k. 90, 1591k.94, 1616k.197.

Przykłady:

1. Actum Sabbato in loco torturorum dicto *Kabath* ... (k.23)
2. Actum in carceribus ciuilibus *Kabath* dictis ... (k.77v)
3. Actum Calissiae in loco dicto *Kabath*... (k. 94)
4. Actum Calissi feria quinta in Stubella hipocausti *kabath* dicti ... (k.19)

KII - Kabath /11/: 1679k.3,7v,11, 1683k.21v, 24, 1684k.25, 1692 k. 39,1694 k. 47v, 1701 k. 61v, 170? k.79, 1707 k.100v.

Przykłady:

1. Actum in carcere dicto *Kabath* ... (k.3)
2. Actum in loco torturarum alias in *Kabath* dicta ... (k.61v)

KII - Kabat /3/: 1681k.17v,1730k.234,1737k.375v.

Przykłady:

1. Actum Calissii in carcere dicto *Kabat* ... (k.17v)
2. Actum in carcere dicto *Kabat* sub praetorio ... (k.234)

II KIEŁBAŚNIA /4/

KII - Kiełbasnia /4/: 1681k. 13, 15v, 16v, 1746k.313.

Przykłady:

1. Actum in carcere dicto *Kielbasnia* ...(k.13)
2. Actum in superiori parte praetory in carcere dicto *Kielbasnia* ...(k.31)

III SKLEPIK /3/

KII - Sklepik /3/: 1679k.9v/2x/, 1689k.31v.

Przykłady:

1. Actum in carcere dicto *Sklepik* ...(k.9v)
2. (...) conspexerunt carceros pretorianos dicto *Sklepik* ... (k.9v)
3. Actum in superiori (...) praetory Calissiensis ante carcerem dictum *Sklepik* ... (k.31v)

Analizując przytoczone przykłady¹², warto zwrócić uwagę na kontekst, w którym się owe nazwy pojawiają. Po konstrukcji przyimkowej *in loco, in carcere* (bez lub z dodatkowymi określeniami, wskazującymi na rodzaj, charakter więzienia, miejsce jego lokalizacji¹³) zawsze występuje wyraz *dictus*¹⁴, wprowadzający niejako polską nazwę, która z obiegu zwyczajowego, nieoficjalnego przechodzi do języka kancelaryjnego.¹⁵

Po części dokumentacyjnej przejdźmy do opracowań leksykograficznych, by wskazać ewentualne odpowiedniki tych nazw, co dla *Kabata* i *Sklepiku* wydaje się oczywiste, natomiast w przypadku *Kielbaśni* mniej wyraziste.

Zacznijmy zatem od wyrazu **kabat**. Sł. stpol. podaje jedno znaczenie, tj. rodzaj opiętego krótkiego płaszcza, często pikowanego, rodzaj kurtki. Z kolei Sł. pol. XVI w. oprócz znaczenia podstawowego wymienia dwa inne, ważne ze względu na bezpośrednie powiązanie ich z nazwą, a mianowicie: 1. Rodzaj obcisłego kaftana spodniego noszonego pod szubą w mieszczańskim ubiorze męskim, również usztywniona, chroniąca pierś przed razami, część odzieży używana do walki, 2. Więzienie (1 raz odnotowane): "ktorzy vbogiego człowieka s prostey tylko czyiey powiesci (...) wnet zdadzą do więzienia /wnet mówią: Biegay wskok po thego chłopa/ prosto s nim do kabata." (cytat z *Porządku sądów i spraw miejskich prawa Magdeburckiego* B. Groickiego, Kraków 1567) 3. Narzędzie kary, podobne do kłody, unieruchamiające więźnia (również 1 raz odnotowane): "Vrzędnik ma to opatrzeć/ aby miał we dworze instrumenta gotowe/ w ktoreby na pretce więźnia albo winnego wsadzić mogł: to iest /Łańcuch albo kabat/ albo gąsiora y kunę."

Dodatkową cenną informacją są podane przez autorów Sł. pol. XVI w. synonimy,¹⁶ które pokazują, jak wiele było potocznych określeń więzienia i narzędzi tortur.

Linde uzupełnia "trop więzienny" o inne znaczenie, tj. 'kabat złoczyńców, odzienie z smolnych i tłustych rzeczy, sposobne do zapalania się', podobnie czyni Sł. Warsz. podając: 'koszula, w którą ubierano skazanych na spalenie', ale także: 'odzienie, w które ubierają furjatów dla zapanowania nad niemi, kaftan'.

SJP Dorosz. podsumowuje naszą kwerendę, odnotowując następujące znaczenia wyrazu **kabat**: 1) wierzchnie okrycie męskie lub kobiece, rodzaj żakietu, surduta, serdaka, 2) z kwalif. dawny a) rodzaj koszuli nakładanej skazańcom prowadzonym na stos b) więzienie, ciemnica: "W części ratusza południowej były więzienia zwane kabatami."

Widać zatem, że wyraz pospolity **kabat** był w XVI wieku i późniejszych również potocznym określeniem więzienia, nazwą narzędzi tortur, którym poddawano w owym czasie obwinionych i skazanych. Wielce prawdopodobne jest, iż mógł funkcjonować jako nazwa własna przyswojona z obiegu nieoficjalnego do kancelaryjnego. Na poparcie tego stwierdzenia należy dodać, że nazwę osobową *Kabat* notuje SSNO, co wskazuje na możliwość przechodzenia tego wyrazu z płaszczyzny apelatywnej na płaszczyznę onomastyczną języka.

Podobnie ma się sprawa z nazwą *Sklepik*. Odpowiednikiem apelatywnym tej nazwy jest forma deminutywna od wyrazu **sklep**, przy czym Sł. stpol. podaje przy nim jedno znaczenie: 'sklepienie, testudo'. Sł. pol. XVI w. nie wnosi nic nowego.

Dopiero Sł. jęz. Paska umieszcza przy haśle **sklep** nowe objaśnienie, tj. 'piwnica, loch', np. "Wpadli tam do Sklepu, w którym były prochy w beczkach pobrawszy insze rzeczy biorą tez y prochy", a przy **sklepiku**: "Liczymy piniądze zawarszy się zęmną w Sklepiku iednym bardzo cięmnym, o iednym tylko okiēnku na Zamku w tyle S. Kazimierza."

Linde, a za nim Sł. Warsz. wymieniają kilka znaczeń, które można sprowadzić do następujących: 1) synonim sklepienia, 2) pomieszczenie zasklepione z wierzchu, loch, piwnica: "Sklepy bywają różne, jak piwnice, tylko że te zwyczajnie dają światło na wierzchu, piwnice zaś w ziemi." 3) piwnica w potocznym znaczeniu, 4) izba z wejściem bezpośrednio od ulicy do sprzedaży towarów, magazyn, 5) anatomiczne - sklepienie mózgowe, komory mózgowe. Sł. Warsz. notuje też znaczenia wyrazu **sklepiak**, które odnoszą się do **sklepu** poza jednym, bardzo specjalistycznym, z hutnictwa.

Nowsze słowniki odnotowują powszechnie przyjęte znaczenie lokalu pomieszczenia, w którym sprzedaje się towary (SJPSz), ale i tu pojawia się dawne, o

którym wspomina SJP Dorosz.: 1) dziś reg. pomieszczenie ze sklepieniem, znajdujące się zwykle w części podziemnej budowli, loch, krypta, piwnica: "Jest w sklepie wojewody kapitalne stare francuskie wino, które pachnie chlebem razowym.", a przy haśle **sklepik**: 2) dawn. niewielkie pomieszczenie, mała piwnica, loszek: "Pancerze, hełmy były wielce w modzie, miał ich w sklepiku ogromne zapasy."

Z przeglądu znaczeń słownikowych jasno wynika, że wyraz **sklepik** był używany na określenie piwniczki, loszku, w którym przetrzymywano różne rzeczy. Mogli to być także więźniowie, co potwierdzają przytoczone przeze mnie przykłady i stąd nazwa *Sklepik*. Mechanizm funkcjonowania tego wyrazu jest analogiczny do poprzedniego, tj. **kabata**, z tym że SSNO nie notuje takiej nazwy osobowej, podobnie monografie nazwisk mieszkańców miast i regionów, jak również opracowania toponomastyczne.¹⁷

Ostatnia z rozpatrywanych nazw, *Kielbaśnia*, wydaje się pełnić funkcję nazwy własnej. W słownikach nie występuje jej apelatywny odpowiednik. Z budowy słowotwórczej wynika, że mamy do czynienia z nazwą przestrzenną, utworzoną od wyrazu podstawowego **kielbasa** za pomocą formantu **-ni(a)**.¹⁸

Sł. pol. XVI w. notuje hasło **kielbasa** z wyjaśnieniem: 1) rodzaj wędliny oraz 2) nazwa personalna (również w SSNO). Sł. stpol. podaje tylko w podstawowym znaczeniu i nie wymienia innych derywatów utworzonych na bazie wyrazu **kielbasa**, co czynią Sł. pol. XVI w. i inne.¹⁹

Trudno jednoznacznie wskazać motywację powstania tej nazwy. Bardziej prawdopodobnym rozwiązaniem jest to, iż ma ona nacechowanie emocjonalne, ironiczne, związane z funkcją nazywanego miejsca, gdzie poddawano obwinionego różnego rodzaju torturom.²⁰ Oczywiście, nie można wykluczyć, że bazą nazwy była nazwa osobowa - *Kielbasa*.

Podsumowując powyższe rozważania, warto porównać mechanizm nadawania nazw więzieniom dawniej i dziś. Obecnie mamy do czynienia z nazwami urzędowymi, których formę²¹ sankcjonują unormowania prawne. Schematyzm tych nazw powoduje, że nie cieszą się one specjalnym zainteresowaniem językoznawców - onomastów, którzy zaliczają je do chrematonimów.²² Niewątpliwie, zakres nazw wytworów ludzkich jest szeroki i nie do końca określony, choć w przypadku rozpatrywanych przeze mnie przykładów można byłoby sytuować je w

grupie chrematonimów (oscylowanie między nomina propria a nomina appellativa).

PRZYPISY

- ¹ K. Handke: *Nazewnictwo miejskie. Szkic teoretyczno - metodologiczny*, (w:) *Nazewnictwo miejskie* pod red. S. Urbańczyka, Warszawa-Poznań 1989, s. 7-34
- ² Por. op. cit., s. 9
- ³ Por. op. cit., s. 9. Autorka wymienia w tej grupie bardzo różne obiekty, m. in. place, ronda, targowiska, parki, plaże, budowle, np. kościoły, klasztory, pałace, zamki, gmachy użyteczności publicznej, dworce, przystanki, lotniska, stadiony, baseny, cmentarze, rogatki, kępy, wyspy, laski i inne.
- ⁴ Por. *Mała encyklopedia prawa PWN*, Warszawa 1980, s. 819. Pod hasłem więzienie czytamy: "1) znane od starożytności, spełniające w przeszłości różne funkcje, miejsce odosobnienia przymusowego, obecnie zakład karny przeznaczony do odbywania kary pozbawienia wolności, 2) rodzaj kary pozbawienia wolności wymierzanej przez sąd ..."
- ⁵ APP, akta miasta Kalisza, syg. I/158, I/159, zmikrofilmowane 151 327, 151 328. W tekście oznaczam je skrótami KI/1579-1620/, KII/ 1679-1752/.
- ⁶ W APP przechowywane są bardzo bogate źródła dotyczące Kalisza. Por. Inwentarz zespołu akt. Akta miast województwa poznańskiego (t. I-II) z lat 1253-1935. Tom I: miasta Baranów -Książ, akta miasta Kalisza, s. 75-100
- ⁷ Zagadnienia podziału kompetencji sądów omawia W. Maissel, rozdz. *Administracja i sądownictwo*, (w:) *Dzieje Kalisza*, pod red. W. Rusińskiego, Wyd. Poznańskie 1977 s. 128-129
- ⁸ Por. W. Rusiński: *Życie codzienne w Kaliszu w dobie Oświecenia*, Wyd. Poznańskie 1988
- ⁹ O tym, że dawniej więzienia posiadały swoje nazwy, informuje nas *Encyklopedia powszechna*, wyd. S. Orgelbranda, Warszawa 1867 t. 26, s. 971: "Odwołuje się ten badacz na opis zamku krakowskiego za Jana Olbrachta, że rozróżniano więzienia przez różne nazwy wież, które były: złodziejska, niewieścia, szlachecka i senatorska, ostatnia wzięta od nazwiska Dorotki Tenczyńskiej, za różne winy trzymanej. (...) Za główny dom poprawy był w Kamieńcu Podolskim. Słynęło tam więzienie zwane "Indyje" . W Warszawie na Mostowej ulicy nad Wisłą dawną prochownię czyli skład amunicji przerobiono na więzienie pod nazwą: "Dom kary i poprawy ..."
- ¹⁰ Cytując przykłady, stosuję obecną pisownię bez znaków β, ζ, ξ
- ¹¹ Por. *Dzieje Kalisza*, pod red. W. Rusińskiego, s. 130
- ¹² Dobierałam przykłady tak, aby możliwie dokładnie zaprezentować kontekst, w którym się nazwy pojawiały.
- ¹³ Znaczenia łacińskich wyrazów: praetorium - magistrat, ratusz, stuba - świetlica, też pokój, komnata, hypocaustum a. hypocauston - ogrzewanie centralne: sklepiona, próżna przestrzeń pod podłogą pokoju, przez którą prowadzono z pieca ciepło dla ogrzania pokoju, a następnie za pomocą

rur i ścian doprowadzano do wyższych pięter, palenisko, parnia. Por. A. Jougan: *Słownik kościelny łacińsko-polski*, Poznań-Warszawa-Lublin 1958

- 14 O modelu z dictus w systemie antroponimicznym pisze J. Bubak w rozprawie pt. *Proces kształtowania się polskiego nazwiska mieszczańskiego i chłopskiego* (1986): "Realizacja modelu z dictus jest charakterystyczna tylko dla XV i XVI wieku. Formy z mówionego systemu nazewnictwa sygnalizowane są w dokumentach także przez wyrazy pojawiające się w innych modelach, jak np. łac. alias, aliter, aut, cognominatus, cognomine, vocatus czy polskie albo, czyli itp."
- 15 Proces ten trwał i później, o czym świadczą nazwy z *Encyklopedii Orgelbranda* (1867) oraz nazwy warszawskich więzień, np. Cytadela, Arsenał czy Pawiak.
- 16 Synonimy do znaczenia 2.: bylina, ciemnica, grzymka, jęctwo, kaźń, kloza, kłoda, posłuszeństwo, sadzawka, straż, szatława, sztok, taras, twierdza, wieża, więzienie, zakrata, do zn. 3.: dyba, kij, kłoda, kuna, lisica, wilk.
- 17 Niemniej proces onimizacji wyrazów pospolitych (apelatywów) jest dobrze znany w toponimii i antroponimii, np. M. Kucała: *Co już jest, a co jeszcze nie jest nazwą własną*, "Onomastica", R. XII, z. 1-2, s. 153-161, A. Cieślakowa: *Staropolskie odapelatywne nazwy osobowe. Proces onimizacji* (1990).
- 18 Z. Klemensiewicz, T. Lehr-Splawiński, S. Urbańczyk: *Gramatyka historyczna j. polskiego* (1981), s. 213: "Są to rzeczowniki pospolite, nazywające otwartą lub zamkniętą przestrzeń od czynności, która się tam dokonuje, od przedmiotów, które się tam znajdują, są przechowywane, wytwarzane. Niektóre z nich nabywają charakteru nazwy własnej."
- 19 Sł. pol. XVI w. notuje jeszcze hasła: kielbaska, kielbaśnica, kielbaśnik, kielbaśny. **Kielbaśnica** to 'jelito cienkie, czcze, kręte lub biodrowe', **kielbaśnik** to 'ten kto wyrabia kielbasy', ale także za Lindem 'narzędzie do robienia kielbasek', za Sł. Warsz. 'Żyd jedzący trefne potrawy', 'szpryc do robienia kielbasek' i [kielbasiane ziele], które dodaje się do kielbasy.
- 20 Ironię zasugerował prof. E. Breza: "...będziesz sobie teraz (w kozie) jadł kielbasę." Oczywiście, są to tylko nasze domysły.
- 21 Por. *Encyklopedia powszechna PWN*, t. IV s. 755: "Zakład karny, w Polsce zakład, w którym odbywa się karę pozbawienia wolności, z. k. dzieli się na: zwykłe, przejściowe, dla młodocianych, dla recydywistów, dla wymagających stosowania szczególnych środków leczn.-wych., dla odbywających karę aresztu wojskowego oraz ośrodki pracy ..." Należy dodać, że zmiana nazewnictwa i ustalenie podziału nastąpiły w 1970 r.
- 22 Zaliczenie nazw więzień do chrematonimów zasugerował mi prof. E. Breza. Uzasadnia to przejściowość tych określeń, które należą do strefy granicznej między apelatywami i nazwami własnymi.

Skróty

- Linde S.B. Linde, *Słownik języka polskiego*, t. 1-6, Lwów 1854- 1860.
- Sł. jęz. Paska *Słownik języka Jana Chryzostoma Paska*, pod red. H. Konecznej i W. Doroszewskiego, t. 1-2, Wrocław 1965-1973.
- SJP Dorosz. *Słownik języka polskiego*, pod red. W. Doroszewskiego, t. I-XI, Warszawa 1958-1969.
- SJPSz *Słownik języka polskiego*, pod red. M. Szymczaka, t. I-III, Warszawa 1978-1981.
- Sł. pol. XVI w. *Słownik polszczyzny XVI wieku*, t. 1-12, pod red. M. R. Mayenowej Wrocław 1966-1979.
- SSNO *Słownik staropolskich nazw osobowych*, pod red. W. Taszyckiego t. I-V i pod red. M. Malec t. VI-VII, Wrocław 1965-1987.
- Sł. stpol. *Słownik staropolski*, pod red. S. Urbańczyk, t. 1-8 i t. 9, z. 1-5, Wrocław 1953-1987.
- Sł. Warsz. J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiedzki: *Słownik języka polskiego*, t. 1-8, Warszawa 1900-1927.

Zusammenfassung

Der vorliegende Artikel betrifft die onomastische Problematik, besonders die Namen der Kalischer Gefängnisse, die sich gegenwärtig in den Gerichtsbüchern im Staatsarchiv Posen befinden. Die Autorin analysiert ausführlich die Etymologie dieser Wörter und bringt zahlreiche Beispiele vor, die sie in den Archivalien aufgefunden hat. Daneben bemüht sie sich zu beantworten, was für eine Stelle diese Namen in der Toponomastik einnehmen.